

En hjärtats pedagogik: synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism

Ann Öhrberg

I mitten av 1700-talet understryker Johan Fredrik Kryger (1707–1777) i en skrift om barnuppfostran hur kontraproduktivt det är att bruka alltför mycket sträng tuktan i uppfostringssammanhang, eller som han formulerar det: »att bruka boskapsmedel emot förnuftiga människors moraliska sjukdomar».¹ Magnus Brynolph Malmstedt (1724–1798), lärare vid Uppsala akademi, förklarar i liknande anda i ett brev till en vän: »De vise och dygdige behöfve ej styras med tvång.»² I en likpredikan tecknar prästen Thore Odhelius (1705–1777) bilden av och äreminnet över en ideal lärare, i detta fall en medlem av lärostandet. Den avlidne var fylld av »medlidande och full af kärlek och ömhet; war ljuflig wid hwar man; hade en stor nåd och gåfwa at lida the onda och med en otrolig saktmodighet sökte winna them, som emotsade; man såg uti Hans åtbörder och wandel et efterdöme af Honom, som war mild och ödmjuk af hjertat».³ Den gode läraren är lik Jesus.

Förutom att dessa tre skribenter i varierande grad var, eller hade varit, utövande pedagoger förenades de också genom sin trosriktning: herrnhutismen. Det är ett väl känt faktum att den pietistiska väckelsen kom att betyda mycket för pedagogiska reformer under 1700-talet, såväl internationellt som i Sverige. Likaså är det känt att man även inom herrnhutismen, vilken som bekant var en evangelisk luthersk väckelserörelse med rötter i pietismen och den så kallade Mähriska brödrarörelsen, kom att intressera sig för utbildningsfrågor. En rad skolor växte över hela världen fram i spåren där den herrnhutiska rörelsen etablerade sig. Men vad som kanske är mindre känt är vilka uttryck detta kom att ta sig i en svensk kontext. Fokus i denna uppsats ligger på de pedagogiska idéer som utvecklades inom svensk herrnhutism från mitten av 1700-talet och framåt.

Här vill jag visa på de inslag i den herrnhutiska pedagogiska diskursen som kan knytas till tidens radikala (upplysnings)strömningar, liksom de inslag däri som pekar framåt mot det som ibland kallas det moderna projektet. Det kan vid en första anblick synas motsägelsefullt att se en religiös väckelse, vars kännetecken dessutom var en betoning av känslans betydelse, som upplysningens vägröjare. I herrnhutiska texter om utbildning, lärande och barnuppfostran grundas resonemangen i religiösa föreställning-

ar och uppfostringens primära fråga var inte hur den yttre människan skulle kunna förverkliga sina livsmål, utan hur den inre människan skulle nå salighet. Utbildningens mål sågs som både kunskapsinhämtning och religiös uppfostran.⁴ Det här skilde nu inte den herrnhutiska pedagogiken från samtida ideal. Tanken på undervisning som en del av kristlig fostran var fortfarande legio vid denna tid, särskilt bland präster.⁵ Och även hos de radikalare skribenter som gav sig in i samtidens utbildningsdebatter finner vi ofta att resonemangen har en religiös klangbotten och att utbildning knappast enbart ses som ett självändamål. Men både hos de herrnhutiska skribenter som diskuterade pedagogiska frågor och i herrnhutisk utbildningspraktik finner man hur religiöst grundade resonemang löper samman med förhållandevis långtgående idéer om reformeringar av utbildningssystemet och kritik av rådande pedagogiska praktiker. Många av dessa föreställningar sammanfaller med tankar som fördes fram av upplysningsföretredare, såsom rätten att fritt söka kunskap, rätten för alla till en god utbildning, oavsett kön och social ställning, eller vikten av att anpassa undervisningen till barnets utveckling.

Efter en kortare bakgrundsteckning av herrnhutisk utbildning ur ett internationellt perspektiv vänds blicken mot svenska förhållanden och ett antal texter publicerade i Sverige från mitten av 1700-talet till dess slut diskuteras. Dessa texter berör alla herrnhutisk pedagogik, men deras skiftande karaktär bör observeras. Texterna har olika status: av censuren godkänt respektive illegalt tryck, översättningar respektive svenska originaltexter, handskrifter respektive tryckta publikationer. Under 1700-talet blossade med jämna mellanrum debatter om utbildningsväsendet upp. En del av de herrnhutiskt färgade texterna fick genomslag i den svenska utbildningsdebatten, andra lämnade aldrig den herrnhutiska offentligheten. Texterna riktade sig också till olika läsare; ett lärt anslag är till exempel märkbart i ett par av dem. I en del texter ges konkreta förslag när det gäller etablering av skolor och utformning av undervisning, i andra diskuteras frågan om utbildning indirekt. Även litterära texter, likpredikningar och tillfällesdikter, förs in i min diskussion. Trots att de inte har ett primärt pedagogiskt syfte vill jag hävda att de kan diskuteras ur en pedagogisk aspekt. I dessa litterära texter konstrueras nämligen förebilder, prisvärda *exempla*, för hur den goda människan skulle vara. Därmed kan de på ett övergripande plan ses som en del av herrnhutismens pedagogiska projekt.

Skolor och pedagogik inom internationell herrnhutism

Inom tysk pietism, särskilt hos de så kallade Hallepietisterna, hade man från början ett stort intresse för pedagogik. Här kan påminnas om att redan Martin Luther lade stor vikt vid barnens undervisning och fostran som grund för religiös förnyelse; han ansåg

därför bland annat att skolor borde inrättas för både pojkar och flickor.⁶ En annan viktig inspiratör för såväl pietisterna som herrnhutarna var den kände 1600-talspedagogen Johann Amos Comenius. Inte minst på grund av att han var biskop inom den äldre Mähriska brödrarörelsen, *Unitas Fratrum*, sågs han, och ses fortfarande, som en grundgestalt inom herrnhutismen.

Comenius pedagogiska idéer framstår som framsynta för sin tid. Alla barn bör undervisas i skolor och skolningen bör omfatta »hela människan», menar han. Flickor och pojkar bör i stort sett få samma undervisning fram till tolv års ålder, då pojkarna går vidare till högre undervisning och latinstudier. Centralt hos Comenius är synen på hur kunskap skall förmedlas. Det bör ske genom att barnen undervisas om realiteter, hur saker är beskaffade. Den förhärskande undervisningsmetoden var annars att lära adepterna rabbla regler, formler och glosor utantill. Dessutom skall ordningen i undervisningen överensstämma med den naturliga utvecklingen för barnet och dess sinnen bör aktiveras. Människor lär sig av erfarenheten och genom att själva utforska tingen; inget bör godtas enbart för att det lärts ut av en auktoritet.⁷

Inom herrnhutismen övertogs en hel del av Hallepietismens pedagogiska idéer och praktiker. Förbindelsen var också handfast. Greve Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, herrnhutismens grundare och ledande ideolog, hade själv som barn gått i skola i Halle och där haft August Hermann Francke som lärare. Zinzendorfs intresse för barns fostran är påtaglig och hans pedagogiska insatser kom att uppmärksammas i forskning under 1900-talet.⁸ Det finns dock en del som skiljer honom från inspiratören Francke. Barndomen är en specifik period, som inte kan forceras och barnen skall därmed utvecklas fritt i enlighet med sin utvecklingsfas, menar Zinzendorf; han betonar i linje med detta också lekens och kroppsörelsens betydelse. Denna inställning till barn och barndom har för övrigt renderat honom epitetet »religionens Rousseau». I en skrift från slutet av 1730-talet formulerar han metaforiskt sin inställning att varje barn har en egen personlighet och egenart, de bör därför hanteras lika varsamt som råa ägg, eller som en skatt vilken man bär i ett skört kärll över en smal bro.⁹

I samband med att den första församlingen byggdes upp runt orten Herrnhut i Sachsen från slutet av 1720-talet och framåt startades skolverksamheter av olika slag.¹⁰ Herrnhutismens missionsverksamheter avsatte därtill ganska omedelbart resultat i form av systerförsamlingar runt om i världen. Skolverksamheter kom att bli centrala även för dessa. Av speciellt intresse är den information som finns om internatskolan i den danska herrnhutiska orten Christiansfeld, eftersom den tog emot många barn från Sverige. Den grundades 1774, dryga 15 år efter det att den herrnhutiska församlingen i Sverige konsoliderats och institutionaliserats runt 1760-talet. Skolan ägnas en grundlig genomgång i en uppsats av Thomas Bloch Ravn.¹¹ I skolorna undervisades barn, såväl flickor som pojkar, från olika delar av världen och med skiftande sociala bakgrunder, även om

barn från mellanstånden dominerade under de första åren.¹² Flickornas *curriculum* såg dock delvis annorlunda ut än pojkarnas – dessa läste till exempel latin och mot slutet av 1700-talet försvann historia som ämne för flickorna. Pojkar och flickor undervisades åtskilda och flickorna hade kvinnliga lärare, pojkarna manliga. Det var dessutom stor skillnad i lärarkompetens mellan kvinnliga respektive manliga lärare. De förstnämnda hade ingen egentlig lärarutbildning och fick dessutom lägre löner.¹³

Man använde sig i Christiansfeldsskolan av en individuellt anpassad skolgång. Barn placerades alltså in på den nivå som passade just dem, oavsett ålder, och de kunde därmed läsa avancerade nivåer inom ett ämne, samtidigt som de befann sig på lägre stadier i ett annat. I likhet med brödräfsamlingarnas övriga skolor tillämpades inga kroppsliga bestraffningar inom Christiansfeldsskolan. Detta låg i linje med bland annat Zinzendorfs idéer, men Ravn framhåller att det härvidlag dessutom fanns totala överensstämmelser med de pedagogiska ideal som framfördes av upplysningens förespråkare. Han lyfter också fram markanta skillnader, nämligen den auktoritetstro och andliga disciplinering som rådde. Censur av brev till familjen, restriktioner när det gällde besök med mera är andra – och obehagligare – sidor av de herrnhutiska internatskolorna.¹⁴ Ravn tolkar dessa pedagogiska ideal i ljuset av teorier om det sena 1700-talets civiliseringsprocess, vilka förebådade borgerliga ideal under nästföljande sekel då yttre bestraffningar ersattes med psykologiska tekniker för disciplinering genom internalisering av normer. Men han påpekar också att kravet på underkastelse stämde illa överens med en ny tids krav på individens självständighet.¹⁵

Lyfter man dessutom in en könsaspekt finns annat som pekar fram emot 1800-talets borgerliga ideal, där könens dikotomisering kan ses som en av de konstituerande faktorerna inte minst inom den framväxande borgerliga offentligheten. Visserligen fanns ett för tiden förhållandevis stort svängrum för kvinnor inom den herrnhutiska rörelsen, men samtidigt fanns i samtliga herrnhutiska skolor, liksom över huvud taget inom den herrnhutiska offentligheten, en strikt åtskillnad av könen. Manligt och kvinnligt, män och kvinnor, skulle inte blandas ihop. Till och med på kyrkogårdarna lades män och kvinnor till den sista vilan i separata delar. Det finns intressant nog exempel på att åtskiljandet av könen ledde till att män utförde sysslor som i samtiden annars oftast sköttes av kvinnor. De ogifta systrarna och bröderna levde i separata så kallade chorhus. Städning i männens chorhus sköttes av kvinnor, men omhändertagande av de små gossarna sköttes ibland av männen.¹⁶ Kvinnor predikade, missionerade, togs in i yrkesverksamheter, satt i styrande funktioner etcetera, men exempelvis predikandet fick enbart ske för andra kvinnor, och mot slutet av 1700-talet, då herrnhutismen nådde en etablerad och institutionaliserad fas, minskade kvinnornas inflytande. Eftersom det jordiska äktenskapet sågs i analogi till det himmelska – själens/brudens förening med brudgummen/Jesus – så betonades (även) inom herrnhutismen hustruns underordning.¹⁷

När det gäller Sverige och svenska förhållanden etablerades den herrnhutiska rörelsen runt början av 1740-talet, men eftersom den inte utvecklades och institutionaliserades på samma sätt som i andra länder där regelrätta små samhällen byggdes upp – Tyskland och Danmark har ju nämnts, men även England och USA fick herrnhutiska enklaver – så etablerades herrnhutiska skolor först mot seklets slut. Ett exempel är Sveriges första stora flickskola, Societetsskolan i Göteborg för döttrar, vilken grundades år 1786.¹⁸ Inom svensk herrnhutism fanns dock från början ett påtagligt intresse för pedagogiska frågor. Liksom inom den internationella herrnhutismen ser man här en strävan mot att utveckla en pedagogik som harmonierade med rörelsens ideologi och teologi.¹⁹

Synen på människa och kunskap i herrnhutiska skrifter på svenska

Tre interagerande element, antropologi, epistemologi samt ontologi, har alla betydelse i pedagogiska sammanhang. I det följande koncentreras diskussionen på den herrnhutiska synen på människan (antropologin), barnet i synnerhet, samt den herrnhutiska synen på kunskap (epistemologin) såsom de avspeglas i svenska herrnhutiska skrifter.

En av grundbultarna inom herrnhutismen, liksom inom alla pietistiska väckelser, är de ofta förhållandevis radikala tolkningar som gjordes av Luthers kallelselära och som i sin tur förklarar de egalitära praktiker som utvecklades. Den som hade undfått nåden skulle kunna vittna om sin omvändelse, oavsett kön eller social position, alla skulle också fritt kunna söka kunskapen om Gud. De egalitära idealen avspeglades även, som exemplifierats ovan, i utbildningsfrågor. Det här var dock ingen självklarhet i 1700-talets Sverige. Herrnhutismens tolkning av kallelseläran och dess relativa egalitarianism utmanade den svenska lutherska ortodoxin, vilken som bekant var den påbjudna läran i Sverige. Den lutherskt ortodoxe prästen Eric Beckman skriver till exempel i en polemisk antiherrnhutisk skrift om hur skadlig sammanblandningen av samhällsklasser inom de herrnhutiska skolorna är. Upprört beskriver han hur folk av diverse slag blandas i de herrnhutiska skolorna, både när det gäller lärare och elever: bonddrängar och studenter undervisar alla sorters barn.²⁰

Men trots herrnhutismens egalitära ideal finner vi hur barn sorterades även där; inte i första hand efter social ställning, men däremot på andra sätt. Kön nämndes ovan som en sådan sorteringsmarkör; därutöver finns en intressant vacklan rörande vad som i dag benämns etnisk tillhörighet. Åren 1769–1771 publicerades en översättning i Sverige av den herrnhutiske historiografen David Crantz rapporter från den grönländska missionen. Undervisningen av både barn och vuxna var centralt för projektet. Men det intressanta är också vilken syn på den grönländska befolkningen som förmedlas,

med tanke på herrnhutismen egalitära ideal. I Cranz skrifter anas en ambivalens och ett behov av en sortering mellan ett Vi respektive ett De. Inledningsvis i rapporten benämns urbefolkningen »grönländare» och Cranz berömmar deras behandling av sina barn, men är tveksam till om det goda resultatet, det vill säga att deras barn är stillsamma, beror på grönländarnas natur eller på deras uppfostranssätt:

De älska sina barn ogement mycket. [...] Barnen växa up utan all aga, och blifwa af föräldrarne hwarken slagne, eller med hårda ord bestraffade. Men man tilstå, at en skarp age hos Grönländska barnen dels ej är nödig, emedan de så stilla, som lamm, gå omkring sina föräldrar, och mycket sällan råka på några utswäfningar; dels skulle den wara förgäfwes, emedan en Grönländare, då man ej på et bedjande sätt och genom förnuftiga föreställningar kan göra honom en sak behagelig och annammelig, skulle snarare låta ihjalslå än tvinga sig dertil. Om detta är en werkan af deras egensinniga naturell, eller om det härrörer af en lång wana ifrå [ifrå] deras otwungna upfostring, det wet jag ej at urskilja.²¹

Men en mindre tolerant inställning kan också anas. I företalet till sista delen av historien om Grönland sammanfattar Cranz det hittills uppnådda arbetet; de odöpta grönländarna erhåller här epitetet »Wilda» och en viss irritation anas gentemot de grönländare som inte tillräckligt snabbt anammat den nya läran:

Bröderna hafwa nu redan öfwer 30 år arbetat på dessa Wilda. De hafwa i början följt en annan Läro-metod, men dermed ingen ting uträttat. De hafwa ändteligen lärdt förstå, hwad den förste hedningarnas Apostel, alla Missionärers stora mönster och eftersyn, säger til de kloka Greker: Jag höll mig icke derföre, at jag något wetste ibland Eder, utan JEsum Christum, och honom korbfästan. Och jag war med Eder i swaghet, och med räddhoga, och med mycken bäfwande. Och mit tal och min predikan war icke i konstelig ord efter människors wisdom; utan uti Andans och kraftenes bewisning; at edor tro icke skal stå på människors wisdom, utan på Guds kraft. I Cor. 2:2–5. Denna Method hafwa Bröderna, efter den förmåga, som Gud förlänar, äfwen följt hos de dumma Grönländare, och Gud har dertil gifwit sin wälsignelse [...]. De läro altså äfwen framgent förblifwa wid Apostoliska Läran och Läro-metoden, i den säkra tillförsigt, at Gud än ytterligare skal gifwa dertil sin wälsignelse.²²

Grönländarnas envishet, vilken Cranz nämner i samband med att han diskuterar aga och som då ses med visst överseende, väcker nu irritation. Den undervisningsmetod som tonas ned var, som citatet ovan visar, att vädja alltför mycket till förnuftet. I stället skulle undervisningen och påverkan ske genom ytterligare betoning av den religiösa läran och känslobudskapet, vilket har som mål att ge en strängare styrning med mindre utrymme för individen att reflektera.

En annan viktig utgångspunkt för herrnhutisk pedagogik blev den lutherska inställningen till arvsynden: tanken på människan som av naturen fördärvad. Inte sällan finner man denna tanke uttryckt, till exempel i svenska herrnhutiska sånger eller andliga skrifter, som att människan för att nå frälsning måste göra sig av med »gamle Adam».

Detta fick stor betydelse för hur man såg på barn och barns fostran. I den ovan nämnde Johan Fredrik Krygers skrift om barnuppföstran slås fast: »At alla barn i gemen födas med en i grunden förderfvad natur; det tarvar ej något bevis.»²³ Ambitionen inom herrnhutismen var att skapa ny typ av människa; denna människa var den omvända, frälsta människan. Men det fanns förstås andra typer av människor – alla hade inte nåtts av det herrnhutiska budskapet. Zinzendorf lyfter, på basis av herrnhutisk teologi och synen på frälsningsprocessen fram tre sorters människor: »'Tote, Erweckte und Bekehrte» (döda, väckta samt omvända/frälsta).²⁴ I sin tur fick detta också betydelse för den herrnhutiska pedagogiken.²⁵ Ravn menar att »menneskesynet blev konkret utformet i opposition til 'die natürlichen Leute', dvs. de almindelige uomvendte mennesker». Dessa »natürlische Leute» skulle civiliseras och en ny människotyp skapas, som var sedlig, flitig, förnöjsam, beskedlig, sparsam och lydig; egenskaper, menar Ravn, som senare kom att bli kännemärken för 1800-talets goda borgerlighet.²⁶

Att människans medfödda fördärv omfattar kroppen fick konsekvenser för herrnhutisk pedagogik. I Krygers ovan nämnda skrift betonas till exempel kroppens betydelse: »Som människan består af tvänne hufvuddelar, nämligen Siäl och Krop, och bägge äro af naturen i grund förderfvade; så är ej svårt til at finna, at upfostran bör nödvändigt sträcka sig til dem bägge.»²⁷ Att uppmärksamma kroppen i uppfostrings-sammanhang var dock inte en nyhet – liknande tankegångar återfinns till exempel även i Johan Lockes kända skrift om uppfostran från slutet av 1600-talet. Men tankarna fick inom herrnhutismen delvis andra förtecken och det uttrycktes för tiden nydanande idéer – inte minst gällande sexualundervisning.²⁸ Mot slutet av 1700-talet utkom i Sverige en översättning av den mycket inflytelserike tyske herrnhutaren August Gottlieb Spangenberg's didaktiska skrift, riktad till barn, om kroppens skötsel: *Något För Barn om Kroppens Skötsel* (1795).²⁹ Det poängteras för de små läsarna att de aldrig får glömma »at I af naturen, såsom andra Menniskjor, ären til Kropp och Själ förderfvade och syndiga».³⁰ Spangenberg räknar därför upp diverse dåliga egenskaper som lätt kan utvecklas hos ett barn om inte både själen och kroppen fostras: »Egensinnighet, Egenwilja, Förtrytsamhet, Kinkighet, Wrede, Egenkärlek, Afwund, Olydnad, Sturskhet, Lättja, Lättsinnighet, Inbundenhet, Förwett, och jag kunde upräkna än flera syndiga wanarter [...]»³¹ I Spangenberg's skrift märks två tendenser när det gäller kroppen. Den första är hur viktigt det är att lära sig kontrollera denna fördärvade kropp, barn bör till exempel inte springa runt och föra oväsen och lek skall ske först efter tillåtelse av föräldrar.³² Den andra är att kroppen trots allt måste vårdas, eftersom den är av Gud given. Kroppen skall tvättas, få tillräcklig och bra föda, röra sig och så vidare. Härvidlag går Spangenberg att placera inom en begynnande modernitetsdiskurs och liksom när det gällde de uppfostringsideal som rådde i Christiansfelds internatskola går det att förbinda tankar som dessa med den framväxande borgerlighetens ideal.

Ett återkommande tema inom herrnhutismen, och ett av trosfundamenten, är att Gud verkade genom Nåden, inte i första hand genom Lagen. Inom herrnhutismen betonades därför ständigt Guds oändliga och tålmodiga kärlek till sina barn. »Fadren kallar oss til dygdens väg icke med oblidkelig stränghet, utan med lockande til ro og sällhet», som den inledningsvis nämnde Magnus Brynolph Malmstedt formulerar det i ett brev till en vän.³³

Faderns och moderns kärlek till barnet nämns också frekvent i herrnhutiska texter av alla slag. I herrnhutiska sångsamlingar – sånger utgjorde utan tvekan den populäraste och mest spridda herrnhutiska textgruppen – återkommer till exempel bilden av Gud som omhändertagande, öm och älskande fader och moder för sina barn. Genom att inkorporera även kvinnligt definierade, ofta moderliga, egenskaper i gudsbilden – såsom närande, ammande, ömt omhändertagande – förstärks inom herrnhutismen tanken på Guds förlåtande kärlek till sina barn. Gud, den Heliga Ande och Kristus kunde explicit beskrivas i termer av mor eller amma.³⁴ Detta fick i sin tur konsekvenser även för hur den världsliga relationen mellan barn och föräldrar skulle se ut. På 1780-talet förklarar Malmstedt:

Et olydigt barn, som sådant, kan och bör inte godt vänta af fadren: men väl som *barn*, äfven då det är olydigt i synnerhet af den fadren som vill och kan gifva et lydigt hjerta. Detta är Guds hjertelag, hans för alla människor hälsosama nåd, predikar du för at draga barnen til *förtroende* och *lydaktighet*; och genom denna din tjänst förbättrar och stadfäster Jesus hos dem både tro och kärlek, goda böjelser och gärningar: icke för det at de vilja, utan på *det* at de må vilja lefva efter hans behag i den ödmjuka dygdens lugn och tiltagande verksamhet [...].³⁵

Den gode föräldern straffar i kärlek. Malmstedt betonar därtill att barnet lyder av kärlek till Gud, det förtroende som skapas är avgörande. Det finns dessutom en glidning i formuleringen som skapar en analogi mellan den andlige respektive den världslige fadern; det gudomliga kärleksfulla och förlåtande faderskapet blir en mall även för det världsliga.

Betoningen av nåden framför lagen förklarar också varför aga sågs som en absolut sista utväg i barnuppfostran, eller att den inte tillämpades över huvud taget i herrnhutisk uppfostran. Barn skulle älskas och därför straffas med kärlek, men de skulle också, som exemplifierades ovan, lyda av kärlek. »De älska sina barn ogement mycket», säger Cranz berömmade om grönländarna. I sin tur medför det att grönländska barn blir lätthanterliga.³⁶ Ovan citeras också hans utsaga om varför aga inte är nödvändig för grönländska barn – dels är de alltså fogliga av naturen, dels kan de inte övertalas genom yttre tvång. Kryger betonar hur en god barnuppfostran skapar människor mot vilka man inte behöver ta till yttre tuktan, det goda barnet skall vara likt Jesus. Förutsättningen är

att man kan handleda barnet till en »ren och upriktig kärlek til Gud, och til lydna emot sine Föräldrar, utan vilkor och förbehåld; så går alt det öfriga af sig sielft».37 I skriften sammanfattar han också inledningsvis nödvändigheten av en god fostran ur samhällsaspekt:

Ingen sysla kunde vara mer brödlös, än den, som Öfverheten måst förordna, til ostryge och vrånge undersåtares tuktande, eller förgörande; om Barna-Upfostran vore i sitt rätta skick. Ty at bruka boskapsmedel emot förnuftiga människors moraliska sjukdomar; det kan väl med intet annat ursäktas, än med oundvikelig nödvändighet. Om barnen blefve handledde, at ej allenast veta, utan ock känn i hjertat, hvad för et saligt förbund de hafva slutit, uti Döpelsen, med sin Skapare och Återlösare [...] hvad skulle icke Gud då få för glädie, Föräldrar för ögnafågnad, och Öfverheten för lydige och trogna undersåtare?38

Denna goda uppfostran skapar barn som inte bara känner Gud och blir sina föräldrars stolthet, utan också lydiga undersåtar. Därmed blir alltför repressiva åtgärder onödiga i samhället, »Öfverheten» behöver inte bruka »boskapsmedel» mot sina undersåtar. Här träder den herrnhutiska pedagogiska paradoxen i dagen: kärleksfullt bemötande och vädjan till känsla användes som disciplinerande metod. Även denna form av utsaga kan förbindas med de ovan nämnda generella förskjutningar som äger rum under 1700-talet rörande synen på uppfostran där yttre bestraffning tonas ned till förmån för skuldinducering.39

Om den nya människan, som var målet för all herrnhutisk uppfostran, skulle skapas var förstås frågan hur man fick den kunskap som krävdes för denna transformering. Ett bärande inslag, och en återkommande tematik i herrnhutisk litteratur, kretsar kring herrnhutismens uppfattning av erfarenhet – vilket på många sätt framstår som en kungsväg till kunskap. Zinzendorf var väl inläst på tidiga upplysningstänkare, framför allt Bayle och Locke, vilket fick betydelse för hans inställning till erfarenhetens och känslans betydelse i kunskapsprocessen. Inom herrnhutismen utvecklades en speciell syn på kunskap – en empirism – som skulle möjliggöra denna process. Genom tecken, »semeia», som finns i världen och skriften, erhåller människan religiös erfarenhet. (Zinzendorf betraktar dock inte Bibeln som författad/dikterad av Gud, utan skriven av människor.) Denna erfarenhet är emellertid inget som kan bearbetas med hjälp av enbart logiskt tänkande, utan processen måste ske genom känsla: den högsta kunskapen, det vill säga den om Gud, behövde förädlas; den skulle processas genom »hjärtat».40 Herrnhutismen var härvidlag bara en av de religiösa inriktningar som följde Martin Luther i spåren: hjärtat är hos Luther säte för såväl känsla som förnuft.41 Däremot drevs denna tanke på många sätt till sin yttersta konsekvens inom herrnhutismen och det finns klara skillnader mellan herrnhutismens tolkning av detta lutherska koncept respektive luthersk ortodoxi, pietism eller upplysningens rationella strömningar.

Genom herrnhutismens starka betoning av empiriskt förvärvad kunskap i frälsningsprocessen skapas dessutom möjligheter att överbygga klyftorna mellan tro och vetande, känsla och förnuft. Magnus Brynolph Malmstedt kom under sent 1700-tal att i ett antal brev till vänner diskutera filosofen Kant; i breven tar Malmstedt också upp (o)möjligheten att uppställa logiska bevis för Guds existens. »Jag har länge lärt at Guds varelse icke kan bevisas, utan bör tros och erfaras», slår han fast i ett av breven.⁴² I ett annat brev sammanfattas hans ståndpunkt mer utförligt:

Förnuftet som förmögenhet ledsagar icke til ärfarenhet, utan ledsagas af den til kunskap. Utan alt förnuft gifves ingen tro: Man måste fatta begrepp om det man tror, d.ä. tager an som sant: Men utan bevisande, d.ä. af grundsatser härledande förnuft, måste man tro, efter bevis icke kan givas. Den som har Guds varelse känd af ord og erfarenhet, behöfver icke grubbla: och den som saknar undervisning och kännning, grubblar förgäves: Solen måste bortdrifva mörkret.⁴³

Malmstedt formulerar kärnfrågan i en kiastiskt uppställd paradox: kännedom om Gud blir möjlig genom ord *och* erfarenhet, undervisning (kunskap) *och* kännning (förnimmelse). Metaforiskt sammanfattas detta sedan i bilden av solen, som här rymmer både tro och vetande.

En annan svensk som genom sin skriftställning tydliggör denna överbyggnad mellan tro och vetande är Johan Fredrik Kryger. I sin teologiska skrift *Naturlig Theologie* (1744) diskuterar han människans medfödda benägenhet för fördärv, vilket blir en central förutsättning som också knyts till synen på hur kunskap om Gud skapas. Människan har ingen medfödd kunskap om Gud, däremot har hon en »naturlig disposition, at gifwa sanningarna om Gud bifall», och denna färdighet utvecklas genom »egen eftertanka», skriver Kryger.⁴⁴ Denna eftertanka bör dock tillgå på rätt sätt: »allenast sanningen intet rörer förståndet, utan också hjertat».⁴⁵ Vi känner igen den herrnhutiska tanken om hur sann kunskap måste gå via känsla/hjärtat.

Herrnhutiska pedagogiska reformförslag

Kryger kom också att ge konkreta förslag till reformering av utbildningsväsendet och han var troligtvis den herrnhutiske skribent som fick störst inflytande i Sverige. Han var inte bara intresserad av religiösa frågor, utan också politiskt aktiv inom hattpartiet. År 1758 valdes han dessutom in i Vetenskapsakademien. Att han varit aktiv inom den herrnhutiska rörelsen och bland annat står som författare till ett flertal herrnhutiska sånger och en illegalt tryckt polemisk skrift som försvarar herrnhutismen, var det uppenbarligen få som kände till. Men så småningom kom Kryger dock att fjärma sig från herrnhutiska idéer och gick från att ha varit en moderat herrnhutare till att lämna

rörelsen. Vid den tid han skrev de skrifter som här tas upp från mitten av 1700-talet fanns han dock alltså fortfarande med i herrnhutiska sammanhang.⁴⁶

Runt mitten av seklet gav Kryger sig in i den då livliga debatten om uppfostran, dels genom den ovan nämnda anonymt utgivna *Sinceri bref til fru N. N. angående barna-uppfostran* (1753), dels genom sin periodiska publikation *Den wälmenande patriotten*, vilken hade utkommit ett par år tidigare. Den förstnämnda skriften signalerar för övrigt sin modernitet genom att vara tryckt i antikva, vilket även visar att den knappast vände sig till gemene man; fraktur var den vanliga tryckstilen. Bägge uppvisar tydliga spår av herrnhutiskt tankegod. Krygers texter om utbildning har uppmärksamats i tidigare forskning, men där har man inte närmare diskuterat det faktum att han var herrnhutare och vad detta kan ha haft för betydelse för hans inställning till utbildning och uppfostran.⁴⁷

Skriften om barnuppfostran har den för 1700-talet vanliga brevformen och det kan poängteras att mottagaren är en kvinna. Hon är »ett Philosophiskt Fruentimmer», vilket enligt författaren borgar för att hon förstår innehållet, fastän man normalt sett inte bör dryfta allvarliga ting med fruntimmer.⁴⁸ Inne i den 32-sidiga skriften lyfts moderns betydelse för de små barnens uppfostran fram, även om Kryger nogsnamt framhåller att också fadern har ansvar; det rör sig snarare om en gradskillnad än en artskillnad.⁴⁹ Skriften innehåller en hel del handfasta råd inriktade på barnets kropp och hälsa. Barns kroppar bör redan från början härddas med tanke på det bistra nordiska klimatet, och spädbarnen bör ammas av sina egna mödrar. Vid cirka nio månaders ålder, när barnet börjar utveckla sitt »kynne», skall egenviljan stävjas.⁵⁰ När barnet blir större skall även förståndet uppodlas. »Det måste, vid alla tilfällen, handledas, at få riktiga och tydeliga begrep om alt ting, och at sielft forska efter sanningen: Til den ändan bör man ock agta sig, at ej säga, eller göra något, utan at gifva dertil goda och tilräckeliga skäl, lämpade efter barnens större eller mindre begrep.»⁵¹ I Comenius och Zinzendorfs anda, men även utifrån nya vetenskapliga insikter, bör barnet fritt få söka kunskap eller rent av »sanningen». Det finns dock gränser. Vördnad mot överheten och kärleken till det egna landet bör inpräntas, »dock så, at de ej vänjas til at fatta hat emot andra Riken och des Invånare».⁵²

Om detta rörde nyttan (*utile*), så tas även nöjet (*dulce*) upp – en av upplysningens paroller, till nytta med nöje, ekar i Kryger skrift. Mödrarna lär barnen att läsa, men det bör alltid ske så att de finner nöje i sysslan. Barnet skall också ges underhållande läsning, men Kryger menar att barnet i stället för »käringe sagor», eller »oförståndiga berättelser» bör få bekanta sig med historier ur Bibeln eller världsliga exempel ur kyrkohistorien och geografien. För mycket stillasittande kan vara skadligt, därför bör barn få leka: »rörelsen befordrar deras växt och hälsa».⁵³ Även lämpliga leksaker tas upp och här märks Krygers utilistiska inställning: till leksaker skall användas sådant som barnen kan ha nytta av. Därför bör flickor ej ha dockor som kläs i fina kläder (vilket befordrar

fåfånga) utan i stället köks- och husgerådssaker och de skall också lära sig »Örters och Växters kännanden». Den lille pojken leker lämpligen med mekaniska verktyg, har en liten boksamling och skall likt flickan genom lek lära sig om växter.⁵⁴ Flickans ram kan på ett sätt synas trång, men det kan poängteras att hennes verksamhet inte i första hand knyts till reproduktion, utan produktion.

Under 1700-talet skedde i Sverige förändringar inom utbildningsväsendet. Nya tider ställde nya krav, vilket bland annat innebar att individen allt mer hamnade i fokus och att utbildningen skulle styras av nyttan för det allmänna. Tidigare hade det högre undervisningsväsendet varit utformat med i huvudsak latin- eller prästutbildning som mål; nu krävdes till tiden anpassade diversifierade utbildningar för att tillgodose handelsnärings och manufakturerna – och inte minst de nya naturvetenskaperna.⁵⁵ Utilism och framåtsträvande låg följaktligen i tiden, men Krygers utbildningsförslag i *Den wälmenande patriot* är för tiden förhållandevis framsynta och radikala. I pedagogikhistoriska sammanhang har han setts som en pionjär, eftersom hans idéer förebådar realskolan: naturvetenskaper och andra realämnen (som handel, hantverk etcetera) skall föras in i utbildningen.⁵⁶

Kryger framför sitt förslag i form av en liten reseberättelse där han låter de föredömliga kineserna få stå modell: i Kina härskar en »god ordning», som ytterst vilar på ett väl fungerande undervisningssystem.⁵⁷ Även här lyfts moderns betydelse för det lilla barnet fram och Kryger passar på att propagera för att modern själv bör amma sitt barn. Redan från början inpräntar också de kinesiska föräldrarna tre »hufwudreglor», i vilka vi känner igen bärande herrnhutiska ideal:

1.) At inplanta hos Barnen, i deras spädaste ålder, wördnad; kärlek och förtroende, emot det Högsta Wäsende; 2.) En af wördnad och kärlek lydna emot sina Föräldrar; och 3.) At, strax i början, bryta egenwiljan wid alla förekommande minsta tilfällen.⁵⁸

Kryger understryker vidare att kärleken till det Högsta väsendet inte innebär att barnen hyser »trälaktig fruktan» för det. Föräldrarna bör inte heller regera över barnets kropp, men väl över dess »hjärta och böjelser». Aga bör därför användas endast i yttersta nödfall och barnet hellre vänjas, »komma [...] til en wana giöra godt».⁵⁹ När sedan Kryger kommer till kinesernas skolor ger han konkreta och detaljerade redogörelser. Skolorna finansieras av kronan och därmed kan alla barn gå – såväl fattiga som rika. De första tolv åren, under vilka barnen läser samma ämnen, bör föräldrarna skicka sina barn till skolan. Lärarna, både de kvinnliga och manliga, är aktade och har utbildning för sitt yrke. Därtill finns det högre skolor för de äldre barnen där de efter håg och fallenhet kan utveckla teoretiska eller praktiska färdigheter – de senare kallar Kryger »Manufaktursskolor». Även flickorna har tre högre inriktningar att välja mellan: en mot

hantverk, en mot läraryrket och en med inriktning på hushållskunskap. Barnen i de lägre åldrarna får alla kunskap i läsning, skrivande, matematik, enkel geometri, och naturalhistoria, samt därtill kunskap om »Rikens beskaffenhet» (vad vi skulle kalla samhällskunskap) med mera. Även övningar som tränar förnuft och minne ingår i undervisningen (här verkar kineserna ha praktiserat något som liknar den klassiska retorikens så kallade progymnasmatövnningar).⁶⁰

Krygers förslag i *Patrioten* är som synes inte enbart baserat på pietistiska och herrnhutiska undervisningsideal, utan innehåller också patriotiskt-utilistiska tankar, vilka knyter an till den nyttoinriktade utbildningsdebatten. Sverige, ansågs det, behövde dels ta vara på begåvade ynglingar, oavsett vilken social bakgrund de kom ifrån – den så kallade snillevalsdebatten – dels behövdes utbildat folk för att främja olika näringar. Målet var däremot inte att skapa möjligheter för individer att förverkliga sig själva och detta gällde än mer flickorna, för vars utbildning det fortfarande sattes snäva gränser. Kryger ger däremot kvinnorna en plats i sin allmänutilistiska vision. I nummer VIII av *Patrioten* som är ett fiktivt samtal mellan män men »ämnat åt våra Fruentimber», pläderar Kryger för bättre utbildning för kvinnor, eftersom det kvinnliga snillet annars »lemnas som en obrukad åker». ⁶¹ De goda kineserna hade, som vi såg, särskilda skolor för flickor – och till och med på högre nivåer yrkesutbildningar. ⁶² Härvidlag kan framhållas att modeller fanns att hämta inom herrnhutiska praktiker, både inom skolväsendet och i övriga verksamheter där kvinnor genom sitt yrkesarbete bidrog till den herrnhutiska gemenskapen.

Två andra herrnhutiska skriftställare, Magnus Brynolph Malmstedt och Anders Carl Rutström (1721–1772) diskuterar i sina skrifter hur lärostandets undervisning borde reformeras. Kritiken gäller prästernas bristande kommunikation med sina församlingsmedlemmar, men eftersom prästerna, eller lärostandet även hade didaktiska plikter, är resonemangen av intresse här. Malmstedt var docent vid Uppsala universitet, i synnerhet i värtalighet, Rutström präst. Bägge kom att förföljas av myndigheterna för sina herrnhutiska åsikter och Rutström tvingades under några år i landflykt. Från exilen i Tyskland skrev han år 1769 bland annat en ljungande anklagelseskraft riktad mot Sveriges präster, vilken på grund av den svenska censuren trycktes i Hamburg. En av skriftens anklagelsepunkter gäller lärostandets brist på lyhördhet: »I Predikningarna får ingen åhörare swara Prästen. I förhören [husförhören] borde de egenteliga få fråga, och Läraren swara; men då bör och Läraren förstå at först öppna deras tungos lost och deri skicka sig wisliga.» Husförhören är som skolförhör, fortsätter Rutström, där innantill lärda kunskaper premieras. Men om församlingens medlemmar tilläts komma med frågor kunde förstas prästens okunnighet avslöjas. ⁶³

Även Malmstedt för i sina efterlämnade manuskript och brev ibland frågan om undervisning och uppfostran på tal, som exemplifieras ovan. I ett brev till en vän kom-

menterar Malmstedt det nya förslag till kyrkohandbok som utkommit år 1792. Resonemangen i brevet glider från en kritik mot det lagiska bokstavstroendet och gudstjänstens stelnade ceremonier över i en mer allmän pedagogisk diskussion. Förslaget innebär en alltför stor styrning från läroståndets sida, skriver Malmstedt. Man bör eftersträva det goda samtalet, inte diktera vad menighet eller elever skall tänka. Varken Jesus eller Paulus gjorde så, Jesus har inte givit oss gudstjänstformulär utan genom sitt exempel visat på det goda »barnsliga» samtalets exempel. Paulus gav råd till sina läsare, inte föreskrifter. Lärarens roll är därför inte att lägga ord om Skriften i sina elevers mun: »Man kunde med sama skäl föreskrifva en allmän Postilla att allestädes läsas, til förekommande af olik föreställning. Då behöfdes til Läroämbetet ej annan Skicklighet än at väl kunna läsa sin bok.»⁶⁴

Den herrnhutiska betoningen av individens egen förmåga att aktivt söka kunskap skapade ett avståndstagande från det auktoritetsbundna läroidealet inom luthersk ortodoxi. Ordet blir till aska i den mun som mekaniskt upprepar de torra lärosatser som dikteras av en auktoritet, menar dessa skribenter. Den sanna och högsta kunskapen måste transformeras i hjärtat och genom dialogen väcks tron till liv. Både hos Malmstedt och Rutström finns dessutom ett ifrågasättande av prästens/lärarens auktoritetsposition. Under svenskt 1700-tal hade prästerna som en av sina främsta uppgifter att fostra sina församlingsmedlemmar, och i sin tur betraktades dessa i förhållande till honom ofta som omyndiga och lättledda barn.⁶⁵ Men om man som Malmstedt och Rutström hävdade att församlingens medlemmar kunde ifrågasätta sina präster, så attackerades ett fundament i den dåtida ortodoxa världsbilden: läroståndets tolkningsmonopol när det gällde trosfrågor.

Litteratur som pedagogiskt verkingsmedel

Eftersom det inte fanns någon fast formerad församling av dansk, tysk eller engelsk typ i Sverige kom herrnhutiska publikationer och texter att få mycket stor betydelse för svensk herrnhutism – med hjälp av brev höll man kontakt, sånger blev centrala inslag i illegala möten, genom läsning av andaktslitteratur eller andra texter kunde enskilda herrnhutare påminnas om den andliga gemenskapen och så vidare. Denna litteratur hade som inledningsvis nämns pedagogiska implikationer; liksom i annan andaktslitteratur kunde människor genom att läsa eller höra den få vägledning i och reflektera över trosfrågor, eller rentav uppnå frälsning. Inom herrnhutismen användes dessutom retoriskt-litterära tekniker för att skapa exempel, vari nya herrnhutiska människor porträtterades till föredömen.⁶⁶ I det följande berörs endast två typer av texter där sådana föredömen skapas: likpredikningar samt tillfällesdikter. Andra i och för sig i sammanhanget relevanta texter lämnas därhän, till exempel sånger, brev, andaktsböcker och självbiografier.

Både likpredikningar och tillfällesdikter hämtar modellen från den retoriska genren *genus demonstrativum*, som används när man skall prisa eller klandra någon eller något. En huvudfunktion inom demonstrativ retorik är att skapa *exempla*, det vill säga föredömliga eller avskräckande exempel. Det fanns under den aktuella perioden fasta ramar för hur demonstrativa texter skulle utformas och inom äldre retorikteori återfinns man kataloger på lämpliga egenskaper/dygder som kunde användas i lovprisande syfte. Dessa *loci a persona* var bundna till föremålets sociala ställning, kön och ålder.⁶⁷

Likpredikningar var under 1700-talet en populär genre. Uppbyggliga predikningar trycktes inte sällan och spreds i förhållandevis stora upplagor och brukades som uppbyggelselitteratur. Till själva predikan hörde en beskrivning av föremålets härstamning, liv, gärningar, dygder och dödssätt, en så kallad *personalia*.⁶⁸ Det är särskilt i denna beskrivning som en herrnhutisk predikant kunde lansera avlidna herrnhutare som föredömliga exempel och därmed passa på att sprida sitt budskap. Till saken hör också att likpredikningar och tillfällesdikter inte alltid granskades lika sorgfälligt av censurerande myndigheter som annan litteratur.⁶⁹ Den likpredikan som skall diskuteras här är skriven av Thore Odhelius, för övrigt en god vän till Kryger och i likhet med denne stod han under den adliga familjen Strömfelts beskydd.⁷⁰ Odhelius likpredikan hölls över den herrnhutiska vännen och kollegan Jonas Hellman den 6 mars 1741 i Maria Magdalena kyrka.

Föremålet för Odhelius predikan hade haft en turbulent karriär som präst och både varit dippelian och radikalpietist innan han mot slutet av sitt stormiga liv fann sig tillrätta i den herrnhutiska rörelsen. Hellman verkar alltså vara långt ifrån ett idealt exempel, men Odhelius styr inte undan från Hellmans själskamper och dragning till mysticismen, eller från hans svåra humör. I predikan betonas att man måste förundras, eftersom Hellman bar sitt lidande med ett tålmod »som med Hans af naturen hetsiga och choleriska temperament icke war öfwerenskommande».⁷¹ I själva verket blir detta poängen. Denna likpredikan är en illustration av syndarens väg till sann väckelse via den rätta nådens ordning. I en central passus, i slutet av predikodelen, uppställs ett herrnhutiskt *exemplum*, ett prov på den nya människan:

Af thenna Grunden, nemligen then stora nåd, kraft, ljus, frid och salighet Han [Hellman] i thenna rättfärdiggörelsens Läro hade funnit, kom och nu, at han [...], med en besynnerlig glädje nyttjade alla tillfällen, at både offentligen och enskylt, både med ord och penna, i sin rätta ordning förkunna thetta dyra Fridens Evangelium om Guds Nåd, JEsu Försoning, och Rättfärdiggörelsen genom Trona i Hans Blod [...]. Han war nu icke mera sjelf-klok, häftig och enträten, utan opartisk, lät säja sig, ödmjuk och fridsam; uti omgånge nu icke mera sig och androm besvärlig, utan ljuflig och uppbyggelig; emot sin felande nästa ej mera i dömande okärlig, utan medlidande och full af kärlek och ömhet; war ljuflig wid hwar man; hade en stor nåd och gåfwa at lida the onda och med en otrolig saktmodighet sökte winna them, som emotsade; man såg uti Hans åtbörder och wandel et efterdöme af Honom, som war mild och ödmjuk af hjertat.⁷²

Hellmans hemvist i lärostandet lyfts fram och Odhelius framhåller att den goda läraren är kärleksfull, mild, saktmodig, lyssnande. Vi kan påminna oss Malmstedts kommentar till kyrkohandboken. Tanken på identifikationen med Kristus är ett bärande element; Hellman blir ett »efterdöme» av »Honom» (Jesus) som var ödmjuk och mild av hjärtat. Tidigare forskning har lyft fram just identifikationen med Kristus som ett av herrnhutismens kännetecken.⁷³ Hellmans dygder är inte heller ståndsrelaterade och ett exempel på hur herrnhutismens Kristusidentifikation gjorde att dygdeidealen inom herrnhutismen kunde korsa sociala gränser.

Även tillfällesdiktning var en populär form av litteratur under 1700-talet. Den gravdikt som här analyseras är skriven av Malmstedt. Ett antal av hans tryckta tillfällesdikter har blivit bevarade; merparten av dem är skrivna till medlemmar i hans herrnhutiska nätverk. I detta fall är dikten skriven över läraren Nils Friberg, som avled i februari 1761, och den kan ses som typisk för Malmstedts tillfällesdiktning.

Den åtta strofer långa dikten över Friberg inleds med en reflektion om hur »grufligt» det skulle vara att dö, om inte Jesus genom sin död brutit dödens makt. I stället har en väg öppnats där den döde kan gå »glad till sälla Brölops borden». Brudmetaforiken, där den avlidna själen är bruden som möter sin brudgum (Jesus), löper sedan genom dikten. »Lycksalig den, som JESUM lärdt känna», denne väntar »en säll förlofnings stund», framhålls i fjärde strofen, en tanke som sedan utförligt amplificeras i det följande genom herrnhutiskt färgad metaforik: »Sin själ och kropp i JESU sår nedsänker» (strof 4), »Ach sälla stund, när härlighetens lager/ Bli Brudens prakt wid lufsens sälla strand!» (strof 5). I sjätte strofen målar diktjaget en vision av den himmelska härligheten då »himlens sälla gäster» får åse hur Bruden slutligen möter sin Brudgum. Strofen kröns av två exklamationer som målar diktjagets längtan till det hinsides livet: »Ach härlig glans af skönsta Brölops skrudar! Min längtan öks; ach at jag wore der!» Först därefter i de avslutande två stroferna nämns föremålet vid namn. De egenskaper som framhålls är att Nils Friberg var en »dyr och trogen siäl», som »lefde blott på nåd», därför är han en av dessa saliga som får njuta »ewig frögd uti i din [Jesu] ljufwa famn». Diktens två avslutande rader ger de efterlevande tröst: »Wår Sälla wän i Himmelsk Klarhet finne./ Mot saknad all är denna trösten nog.»⁷⁴

Tillfällesdikter har oftast en allmänt hållen, vanligen kort inledning (*in genere*) varefter en specifik del (*in specie*) kommer där föremålet tas upp. Gravdikterna innehåller dessutom nära nog alltid tre komponenter, en passage som uttrycker bestörtning eller sorg över dödsfallet (*luctus*), en som lovprisar den döde (*laus*) och en som formulerar tröst (*consolatio*).⁷⁵ Malmstedt följer sällan i sin tillfällesdiktning det konventionella mönstret – och här kan påminnas om att han lärare i värtalighet. Han använder oftast den allmänna inledningen i sin tillfällesdiktning (även bröllopsdiktningen) för att föra fram religiösa, herrnhutiskt färgade tankar och ordaval. Guds oändliga kärlek och nåd

lyfts alltid fram. Sorg uttrycks aldrig i hans gravdikter, utan dödsdagen ses som en glädjens dag. Frälsningen beskrivs ofta metaforiskt som nedsänkande i såren och i både begravnings- och bröllopsdikter återkommer bilden av den frälsta själen som glad går sin brudgum (Jesus) till mötes.⁷⁶ I stället för att, som seden bjöd, prisa de dödas världsliga egenskaper eller gärningar intresserar sig Malmstedt enbart för föremålets själsliga egenskaper. Dikten över Friberg kan ses som typisk: det centrala är att han var en frälst själ. Liksom i Malmstedts övriga tillfällesdikter visas de inre människor som undfått nåden upp – dem Zinzendorf benämnde »die Bekehrte» – oavsett föremålets kön eller sociala ställning.⁷⁷

Slutdiskussion

I de texter som analyserats stiger herrnhutarnas nya människa oss till mötes: hon tillåts söka kunskap via erfarenheten, fritt och förutsättningslöst, och därmed blir hon myndig. Ingen behöver styra henne med tvång. Denna nya människa är dessutom inkännande, omhändertagande och lyhörd – hon är en värdig brud, som liknar sin brudgum. De olika skribenter som här presenterats pläderar mot barnaga, hävdar att barn måste behandlas i enlighet med sin ålder, häcklar präster, hävdar att erfarenheten skall ligga till grund för allt kunskapsökande, och de för resonemang med utilistiska och egalitära klangbottnar.

Att hävda samstämmighet med centrala föreställningar inom upplysningen är därför knappast långsökt. Den holländska historikern Wijnand Mijnhardts finner att vad som förenade upplysningsförespråkare över hela Europa var att de trodde på: »the perfectibility of mankind and the 'improvability' of society».⁷⁸ Samma sak kan sägas om merparten av de herrnhutiska pedagogiska texter som belyses här. Jämförelsen mellan herrnhutism och upplysning är heller inte ny. Thomas Bredsdorff lyfter till exempel i sin studie *Den brogede oplysning* (2003), fram släktskapet dem emellan. Han sammanfattar: »Mange, også i oplysningstiden, ville kunne enes med den forstandsbetonede Kant om at oplysning er menneskets udtræden af dets selvpålagte umyndighed. [...] Både Kant og Zinzendorf, og utallige afskygninger mellem yderpoler som de to, ville med lysets hjælp frelse menneskets fra mørkret.»⁷⁹ Men samtidigt bör skillnaden mellan Kant och Zinzendorf observeras. Den förste betonar betydelsen av logiskt grundad kunskap, den andre hävdar att känsla, och framför allt religiöst grundad erfarenhet och tro, är nav i kunskapsprocessen. Tro och vetande måste förenas.⁸⁰

De herrnhutiska texter som diskuteras här rymmer också inom sig all den motsägelsefullhet, eller rentav de mörka sidor, som präglar upplysningen och det som ibland kallas det moderna projektet. Dels framträder ett framsynt reformprojekt, där individen

ges rätt till utbildning och utveckling oavsett vem hon eller han är, dels kan de ses som en del i den civiliseringsprocess som bebådar det moderna och där individens egendisciplinering till en del ersätter en samhällelig yttre kontroll. Inom herrnhutismen anses yttre bestraffningar bli överflödiga när inre disciplin råder; egenviljans tukt är central och lydnad ett honnörsord. Här kan jämföras med liknande iakttagelser om den svenska pietismens pedagogiska projekt som lyfts fram i tidigare forskning.⁸¹

Trots herrnhutismens egalitära ideal, så visar sig dessutom en del av de analyserade texterna handla om hierarkier. Det fanns kategoriseringar för *vilka* som skulle lära, *hur* olika grupper skulle läras och slutligen *vad* de skulle läras – pojkar eller flickor, européer eller utomeuropeiska hedniska »wildar». Cranz resignerar delvis inför de »wilda» grönländarnas envishet, och längre fram i sin Grönlandsrapport citerar han en missionär som utbrister: »Ehuru här ännu är mycken brist i alla mål, så kan man dock intet annat, än wörda och prisa HErran, när man ser olikheten emellan våra barn [här i betydelsen omvända] och de Wildas.»⁸² Det är också välkänt att den typ av kunskap som formerades under tidigmodern tid i form av reseberättelser, forskningsrapporter etcetera, bidrog till att skapa bilden av icke-europén som den Andre.⁸³ Även kön blev en sorteringsmarkör. Flickor inkorporerades i herrnhutarnas reformpedagogiska projekt, men den kunskap som förmedlades hade en gräns, som i sin tur till stora delar sammanföll med de gränser som sattes för kvinnor i samtiden. Uppenbarligen sorterades även människor här på jorden av herrnhutarna, samtidigt som det fanns en frigörelsepotential i tanken på själarnas lika villkor i mötet med Gud. Men distinktionen mellan inre respektive yttre människa, som aktiverades inom herrnhutismen, skapade en diskrepans mellan ideologi och praktik, vilket även avspeglade sig i pedagogiken. Frågan är vilka tanken om den nya människan i slutändan kom att innefatta.

- 1 [Johan Fredrik Kryger], *Sinceri bref til fru N. N. angående barna-uppföstran*, Stockholm 1753, s. 5.
- 2 Brev i avskrift, Magnus Brynolph Malmstedt till Anders Hedrén, u.å, Biografi 27 1/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkbrörelsernas arkiv, Karlstad.
- 3 Thore Odhelius, *Bekymrade och ängsliga sjäalars tröst [...] uti en christelig lik-predikan förestälte [...]*, Stockholm u.å. [1741?], s. 59f.
- 4 Thomas Bloch Ravn, »Kostskolerne 1774–1832», i Anders Pontoppidan Thyssen (red.), *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld*, 2, Skrifter udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland 59, Åbenrå 1984, s. 513.
- 5 Jfr t.ex. Albin Warne, *Svenska folkskolans historia*, I B: Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809, Stockholm 1940, s. 369f.
- 6 B. Rud. Hall (under medverkan av Albert Wiberg), *Uppföstrans och skolans historia*, Stockholm 1958, s. 35.
- 7 Hall 1958, s. 46f.
- 8 Ernest F. Stoeffler, *German Pietism During the Eighteenth Century*, Studies in the history of religions 24, Leiden 1973, s. 167.
- 9 Hans-Walter von Erbe, »Erziehung und Schulen der Brüdergemeine», *Unitas Fratrum*, Herrnhuter studien herausgegeben von Mari van Buijtenen, Cornelius Dekker & Huib Leeuwenberg, Utrecht 1975; Astrid Norberg, *Uppföstran till underkastelse. En analys av normer för föräldra-barnrelationer i religiös litteratur om barnuppföstran i Sverige 1750–1809*, Lund 1978, s. 110; Arthur J. Freeman, *An Ecumenical Theology of the Heart. The Theology of Count Nicholas Ludwig von Zinzendorf*, Betlehem 1998, s. 279f.
- 10 Erbe 1975.
- 11 Ravn 1984.
- 12 Under de första åren kom 34,1 % av skolans pojkar och 15,5 % av dess flickor från Sverige (nästan inga elever kom från Finland). Mellan åren 1775 och 1810 kom barn från hela världen från de herrnhutiska missionsverksamheterna (Västindien, Ryssland, Grönland etc.). Många var barn till ämbetsmän, präster, officerare, handels- och industrifolk. Bondebarn och hantverksbarnen var få, särskilt under de första åren; Ravn 1984, s. 519.
- 13 Ravn 1984, s. 521, s. 524.
- 14 Ravn 1984, 526f.
- 15 Ravn 1984, s. 537f. Jfr Daniel Lindmark, som i liknande banor diskuterar utvecklingen inom det sena svenska 1700-talets utbildningsväsende: »Det jag uppfattar som det nya i 1700-talets civilisering är människans inre disciplinering. Det handlar inte om en yttre anpassning av beteendet efter förebilder eller undvikande av vissa beteenden av rädsla för påföljderna. Det nya under 1700-talet är utvecklandet av den inifrånstyrda människan, som reglerar sitt beteende utifrån en inre kompass.» Se Lindmark, *Uppföstran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan*, Alphabetica varia, Album Religionum Umense 5, Umeå 1995, s. 35.
- 16 Karin Westman Berg, »Systerarna i Brödraförsamlingen», *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1955, s. 143, not 3.
- 17 För ytterligare belysning av kvinnans ställning inom herrnhutismen, se t.ex. Otto Uttendörfer, *Zinzendorf und die Frauen. Kirchliche Frauenrechte vor 200 Jahren*, Herrnhut 1919; Westman Berg 1954; Ann Öhrberg, »The Strömfelt Sisters. Gender and power within the Swedish Moravian movement during the eighteenth cen-

- tury», i Daniel Lindmark (red.), *Pietism, Revivalism and Modernity, 1650–1850*, kommande, Cambridge Scholars Press. Zinzendorf skriver t.ex. år 1756 att jämlikhet i religiösa ting skulle råda mellan könen när det gällde liturgi, nåden, förhållandet till brudgummen och sakramenten; se Uttendörfer 1919, s. 44.
- 18 Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, Kvinnohistoriskt arkiv 9, Göteborg 1972, s. 40ff.
- 19 En grundligare belysning av detta är alltså inte gjord i tidigare forskning. Vad som inte heller uppmärksammas är att det fanns ett påfallande stort inslag av lärare på såväl högre som lägre nivåer, både manliga och kvinnliga, inom svenska herrnhutiska kretsar och släkter.
- 20 Eric Beckman, »Inledning Angående Herrnhutiska Secten», i Ernst Salomon Cyprian, *Förnuftig warning för wilfarelser, som wore alla sätt, at tjena Gud, eller alla religioner lika goda [...]*, Stockholm 1748, s. 205f, not m.
- 21 David Cranz, *Historia om Grönland, deruti landet och deß inbyggare [...]*. Förra delen, om landet, inbyggarna och missionerne, intil år 1740, Stockholm 1769, s. 211f.
- 22 David Cranz, *Fortsättning af historien om Grönland, [...]*, Stockholm 1770, ur »Företal».
- 23 [Kryger] 1753, s. 11.
- 24 Aleksander Radler, *Kristendomens idéhistoria. Från medeltiden till vår tid*, 2:a uppl., Lund 1995 [1988], s. 251f.
- 25 Se t.ex. Radler 1995, s. 250f.
- 26 Ravn 1984, s. 523. Denna nya människa är »kendetegnet ved dygder som sædelighed, flid, nøjsomhed, beskedenhed, sparsommelighed og lydighed», s.st.
- 27 [Kryger] 1753, s. 8.
- 28 Colin Podmore, *The Moravian Church in England, 1728–1760*, Oxford 1998, s. 130. Det finns dock inga indikationer om att detta skulle ha praktiserats i Sverige. Förklaringen till denna sexualundervisning var synen på Kristi mänsklighet och därmed påföljande positiv inställning till den mänskliga kroppen – vilket alltså också kom att inbegripa sexualitet.
- 29 Spangenberg kom att bli centralgestalt inom brödrarörelsen under andra hälften av 1700-talet, se t.ex. Stoeffler 1973, s. 165.
- 30 Aug. Gottlieb Spangenberg, *Något för barn om kroppens skötsel*, övers., Stockholm 1795, s. 34f.
- 31 Spangenberg 1795, s. 38f.
- 32 Spangenberg 1795, s. 31.
- 33 Brev i avskrift till en okänd 1797, Biografi 27 1/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkbrörelsernas arkiv, Karlstad. Brevet behandlar i huvudsak filosofen Kant, till vars skrifter det finns en mängd kommentarer i Malmstedts brev och manuskript.
- 34 Ann Öhrberg, »'Uti din brudgums blod'. Kön och retorik inom svensk herrnhutism», *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2003: 3–4.
- 35 Avskrift i Biografi 27 1/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkbrörelsernas arkiv, Karlstad. Framhävda ord är understrukna i manuskriptet.
- 36 Cranz 1769, s. 211.
- 37 [Kryger] 1753, s. 22f.
- 38 [Kryger] 1753, s. 5f.
- 39 Jfr med Daniel Lindmark som sammanfattar: »Den pietistiska barnuppfostran gick ut på att döda det

onda hos barnet, att döda egenviljan och ersätta den med guds och föräldrarnas vilja, som barnet frivilligt skulle få att underkasta sig. De styrmekanismer som därvid utnyttjades, framför allt skuldinducering, utvecklade den inifrånstyrda människan, vars liv reglerades av ett känsligt samvete. Därmed faller väckelsekristendomen in i den allmänna övergång från kontroll genom yttre restriktion till internalisering av normer som flera civilisationsteoretiker velat förlägga till 1700-talet». Lindmark 1995, s. 149. Han menar vidare att det inte är någon tillfällighet att en intensiv debatt om barnuppfostran och undervisning förekommer just under 1700-talet. Jfr även Norberg 1978, s. 126f.

40 Gösta Hök, *Zinzendorfs Begriff der Religion*, Uppsala universitetets årsskrift 1948:6, Uppsala & Leipzig 1948, s. 104–111; Stoeffler 1973, s. 143ff.; Freeman 1998, s. 38–44; Radler 1992, s. 248ff.

41 Birgit Stolt sammanfattar Luthers uppfattning: »Im Herzen geschieht die Begegnung mit Gott. Herz und Verstand sind unlöslich miteinander verknüpft.» Se Birgit Stolt, *Martin Luthers Rhetorik des Herzens*, Tübingen 2004, s. 50.

42 Brev i avskrift, MBM [Magnus Brynolph Mamstedt] till Bb. 20/1 1797, Biografi 27 1/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkrörelsernas arkiv, Karlstad.

43 Brev i avskrift, »Til en god vän, som välvilligt förklarar Prof. Kants tankar om Bevisen för Guds varelse», Biografi 27 1/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkrörelsernas arkiv, Karlstad.

44 Johan Fredrik Kryger, *Naturlig theologie thet är: then uti förnuftet och naturen grundade Guds kännedom och dyrkan; första delen om Guds warelses nödwändighet*, Stockholm 1744, s. 20f., cit. s. 21.

45 Kryger 1744, s. 7.

46 För en överblick av Krygers herrnhutiska aktiviteter, se Karin Dovring, *Striden kring Sions sånger och närstående sångsamlingar. En idé- och lärdomshistorisk studie*, I, Lund 1951, s. 200ff.

47 Se Albin Warne, *Till folkskolans förhistoria i Sverige*, Uppsala & Stockholm 1929, s. 129ff., samt Warne 1940, s. 349ff. Se även Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Lund 1973, s. 205f., 260ff.; Tore Frängsmyr, *Svärmaren i vetenskapens hus. Idéhistoriska essäer*, Stockholm 1977, s. 65–76. Dovring har visserligen en fyllig biografisk översikt, där herrnhutismen står i fokus, men hon diskuterar inte Krygers utbildningsidéer, se Dovring, I, 1951, s. 200f.

48 [Kryger] 1753, s. 31.

49 Se t.ex. [Kryger] 1753, s. 29ff.

50 [Kryger] 1753, s. 13ff.

51 [Kryger] 1753, 24f.

52 [Kryger] 1753, s. 26.

53 [Kryger] 1753, 25ff.

54 [Kryger] 1753, s. 29.

55 Se t.ex. Hall 1958, s. 55 ff.

56 Hall 1958, s. 50. När det gäller realskolan fanns också tidiga modeller hos Hallepietisterna, vars första realskola, där man inte förde in latin, utan i stället lärde ut matematik och ekonomi, grundades i Berlin 1747 av en Francke-elev; s.st.

57 [Johan Fredrik Kryger], *Den wälmenande patriot* 1751, s. 17. Användningen av Kina som politisk-utopisk modell förekommer från mitten av 1700-talet och framåt i svensk debatt, Kryger är dock tidig. Tack till prof. Marie-Christine Skuncke som påpekat detta. Skuncke arbetar för närvarande med ett projekt om hur Kinabilder användes i politiska syften under svenskt 1700-tal.

58 [Kryger] 1751, s. 19.

59 [Kryger] 1751, s. 19f.

60 [Kryger] 1751, s. 21ff.

61 [Kryger] 1751, s. 50. (Kryger drar dock gränsen vid kunskaper i de klassiska språken., s.st., s. 55).

62 Detta tidiga förslag till kvinnlig yrkesutbildning verkar ha undgått närmare uppmärksamhet hos dem som ur kvinno- eller genushistorisk aspekt tagit upp de olika, mer eller mindre radikala, förslag om kvinnans utbildning som kom under 1700-talet i Sverige; se Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Kvinnohistoriskt arkiv 2, Göteborg 1960, s. 48–69; Agneta Helmius, »Tankar om Flickors Ostadighet. En debatt om kön i Stockholm år 1758», *Nord Nytt* 1993:50; Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, Skrifter utg. av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 45, Uppsala 2001, s. 243–274. Ruth Nilsson diskuterar visserligen Krygers idéer om kvinnors rätt till utbildning, men kommenterar över huvud taget inte hans förslag härvidlag.

63 Anders Carl Rutström, *Den af Gud högst uplyste och i sanningen intil ändan ståndaktige theologie doctoren herr And. Carl Rutströms apostoliska prädikan för präster i pennan författad under des landsflyktighet, i Hamburg år 1768, u.o. o.å. [1772]*, s. 17.

64 Malmstedt ur »Välmente påminnelser vid kyrkohandboken 1792», Biografi 27 I/2, Karlstads stifts och läroverks biblioteks handskriftssamling, Folkörelsernas arkiv, Karlstad.

65 Se t.ex. Carola Nordbäck, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Skrifter från institutionen för historiska studier 8, Umeå 2004, s. 65.

66 Se även Öhrberg, kommande (se ovan not 17).

67 Rörande den demonstrativa retorikens utformning och användning under svenskt 1700-tal, se t.ex. Öhrberg 2001, s. 100f.

68 För en utförlig diskussion av likpredikans form hänvisas till Stenberg 1998, s. 70ff.

69 Öhrberg 2001, s. 81.

70 Om Odhelius, se Dovring 1951, I, s. 218ff.

71 Odhelius, u.å. [1741?], s. 61.

72 Odhelius, u.å. [1741?], s. 58ff.

73 Kristusidentifikation återfinns såväl i herrnhutiska texter (t.ex. sånger, levnadslopp eller tillfällesdikt) som i herrnhutiska praktiker. Rörande levnadslopp, se Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga svenska självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Litteratur Teater Film, nya serien I3, Lund 1996, s. 259f. Se även Ravn 1984, s. 523. Ravn noterar dock att här fanns en skillnad mellan könen. Pojkarna i Christiansfeldtskolan uppmanades likna Kristus, flickorna skulle däremot lära sig att umgås förtroligt med Frälsaren samt betänka att hans mor varit en jungfru.

- 74 Mag. Br. [Magnus Brynolph] Malmstedt, *Tankar wid collega scholæ i Calmar, wällärde herr Nils Fribergs saliga hädan-färd [...]*, Kalmar u.å. [1761].
- 75 Stina Hansson, *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 39, Göteborg 2000, s. 57.
- 76 För en utförligare diskussion av herrnhutisk metaforik se Ann Öhrberg, »Imagery of God in Moravian songs from eighteenth-century Sweden», i Pernille Harsting, Sari Kivistö & Jon Viklund (red.), *Rhetoric and Literature in Finland and Sweden 1600–1900*, kommande.
- 77 För retoriska analyser av mer konventionellt utformade gravdikter under den aktuella perioden hänvisas till Öhrberg 2001, s. 100–129 och Janne Lindqvist, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfallestryck till handelsmän före 1780*, Uppsala 2002, s. 169–254.
- 78 Wijnand Mijndhardt, »The Dutch Enlighthenment: Problems and Definitions», i Marie-Christine Skuncke (red.), *Centre(s) et périphérie(s). Les Lumières de Belfast à Beijing/ Centre(s) and margins. Enlighthenment from Belfast to Beijing*, Paris 2003, s. 183.
- 79 Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*, Köpenhamn 2003, s. 17.
- 80 En annan viktig skillnad mellan herrnhutism och upplysning rörde de först nämndas syn på människan som fördärvad. Jfr Ravn 1984, s. 537.
- 81 Se t.ex. Norberg 1978, passim; Lindmark 1995, exv. s. 35, 149 och passim; Nordbäck 2004, s. 33ff.
- 82 Cranz 1770, s. 131.
- 83 Ett flertal exempel ges i Ania Loomba, *Colonialism/ Postcolonialism*, London & New York 1998, s. 57–69.